

Megtérésértelmezés élettörténetekkel¹

Bevezető gondolatok

Ebben a tanulmányban a vallásszociológia egyik klasszikus témáját, a megtérés néhány sajátosságát járom körül. A megtérés értelmezése örök téma volt és marad a társadalomtudomány számára, mert az emberi természet alakulását illetve a társadalom és az egyén kapcsolatában bekövetkezett változásokat lehet vele tanulmányozni. S ez a szociológia klasszikus témája, a változások értelmezése. A vallásszociológia keretei ezen a ponton kitágulnak, s még egy olyan erősen szekularizált társadalomban is, mint amilyen a hazai, tud valami újat mondani az emberi természet és a társadalom viszonyáról.²

Örök kérdéseink: Hogyan, miért, miképpen változunk, illetve mi változik bennünk, amikor változunk? Azért leszünk mások, mert másképp viselkedünk, vagy azért kezdünk másképp viselkedni, mert mások lettünk? Vajon melyik változás következik be elsőként?

A témára fordítva a fentieket, lényegében egy kérdésre koncentrálok a tanulmány: Hogyan tud az ember úgy megváltozni, ha közben úgy érzi, hogy önmagával teljes harmóniában maradt? Erre a kérdésre látszólag nagyon egyszerű választ fogalmazott meg Berger-Luckman szerzőpáros, akik szerint Szent Pál meg sem változott. Úgy vélték, hogy Pál megmaradt Saulnak, csak a keresztény környezet tekintette őt Pálnak, s Saul saját identitását áthelyezte a keresztény környezetbe megtérése után. (BERGER-LUCKMAN: 1966. 158.)

Ha valaki már átélte, hogy egy ismerőse vagy barátja Krisna tudatú hívő lett, akkor könnyen lehet, hogy az illetőről megállapította, hogy teljesen megváltozott az élete, vagy esetleg úgy találta, hogy „agymosáson” ment keresztül. Ezzel szemben a Krisna hívők azt állítják önmagukról, hogy a változások ellenére önmaguk tudtak maradni, lényegében éppen az ellenkezőjét mondják, mint ahogyan azt a környezet márdártávlatból látja. Kinek van igaza? A környezetnek, vagy annak az embernek, akivel az események megtörténtek? Egyáltalán lehet-e igazságot tenni ebben a kérdésben? S

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás 2004-ben készült, Tomka Miklós inspirálására. Most írom meg az akkori tapasztalataimat, ezzel is pótolva mulasztásomat, illetve ápolva az egykori tanár emléket.

² Ugyanezt vallja a vallásszociológiáról a szociálpszichológus Paloutzian is. (PALOUTZIAN : 2005. 331.)

még egy fontos kérdés, mit tudnak az élettörténetek mindehhez hozzátenni, érdemes-e élettörténetekkel kutatni ezt a problémát?

Módszertani megfontolások

A kutatási téma felmerülésekor nagyon kézenfekvőnek tűnt a megtérések élettörténeti módszerrel való vizsgálata. Az élettörténetekről tudjuk, hogy azokban nyomon követhető az emberi sorsokban bekövetkezett változások, mégpedig a legbiztosabb forrást használva fel, azt a személyt kérdezve, akivel megtörténtek az események.

Mások kutatási tapasztalata szerint is hasznos módszernek bizonyult az élettörténeti módszer, mint például a nyolcvanas évek végén a vallásos megtérés és a vallásos elköteleződés közötti különbséget vizsgálta két szociológus ezzel a módszerrel, s arra jöttek rá, hogy a két jelenség között az élettörténetekben kimutatható különbségek vannak. A szerzők szerint minden megtért interjúalany konkrétan használta az új vallásos értelmezést a múltban történt események megmagyarázására. Erre utaló retorikai fordulatokat azonban nem találtak azok esetében, akik „csak” vallásos meggyőződésűnek tartották magukat. Ebből a szerzők arra következtettek, hogy a megtérés az élettörténetek retorikájában bizonyíthatóan megtalálható. (STAPLES-MAUSS, 1987.)

A fenti példa az említetten kívül arra is utal, hogy az élettörténetek rekonstrukciók, amiben törvényszerűen megjelenik a jelen perspektívája. Ebből következik, hogy az élettörténetek mesélésekor az újonnan kapott/szerzett vallásos eszmerendszer befolyásolja az elmondottakat. Vagyis, hogy milyen élettörténeteket fogunk hallani a kutatásban résztvevő alanyoktól, az nagyon függ attól az értelmezési kerettől, amelybe az illető megtért. (PATAKI: 2001., BÖGRE: 2004.)

Kézenfekvő a kérdés, hogy mennyire tekinthetjük az élettörténeteket érvényesnek, ha azokat az egyén jelenbeli gondolkodása, helyzete határozza meg? Most nem arról van szó, hogy az érvényesség bizonyítására a kvantifikációra épülő világunkban mindig nagy hangsúlyt kell fektetnie a kvalitatív szociológusnak. Ez olyan probléma, amivel itt most nem foglalkozhatunk. Jelenleg azt kell megoldani, hogy az élettörténetekben el tudjuk választani egymástól a múltban „tényleg” megtörtént eseményeket a jelen perspektívájától. Másképpen fogalmazva, világosan el kell különíteni az interjúalanyok önértelmezését a kutatói értelmezéstől.³ (RIESSMANN:1993) Vagyis a következtetések akkor lehetnek érvényesek, ha láthatóvá válik, hogy az élettörténet mely elemei azok, amelyek azért hangzottak el, mert az illető az új vallási mozgalom tagjaként látja ma már korábbi életét.

Úgy gondolom, hogy nem mindig szükséges ezt a szigorú különválasztást elvégezni és egy tanulmányban bemutatni. Példának okáért nem tartottam szükségesnek egy

³ Mélyinterjúk szövegek dekódolására jó példa Riessmann technikája, aki például a személyiség változásait érte tetten az interjúalanyok igehasználatának vizsgálatával.

másik kutatásban, a szerzetesnővérekkel készült élettörténetek ilyen mélységű „lebontását”, mert ott és akkor a szerzeti lét fenntarthatósága volt a kérdés. (Bögre-Szabó: 2010)

A megtéréstörténetek esetében azonban fontos az elemzés részletes bemutatása, ami három lépésből fog állni. 1. Az élettörténeti szövegek dekonstrukciója. Ebben a folyamatban lesz érthető, hogy az interjúalany mit, mivel magyaráz, s a múltjába hogyan kerül bele az a vallásos értelmezés, amely annak idején racionálisan még nem lehetett jelen az életében. Ettől a fázistól remélem az interjúalanyok „újraépítkezésének” megfigyelését. 2. Az első fázisban kapott eredményeket összehasonlítom a témában folytatott más kutatási eredményekkel. 3. Az összehasonlítást tekintem a „saját” értelmezésemnek, ami természetesen csak annyiban lehet saját, amennyiben az alanyok öntertelmezése és a mások kutatási eredményeinek újként történő használata „önállónak” mondható.

Megtérés modellek

Érdeemes lenne tanulmányozni a megtérés felfogások történetét, hiszen a témával kapcsolatos tudás időben sokat változott. Ez részben az egyre bővülő kutatásoknak köszönhető, részben pedig annak, hogy az 50-es és a 60-as évektől kezdve egyre bonyolultabb lett a vallások világa a nyugati társadalmakban. Most azonban csak néhány modell bemutatására kerülhet sor, abból is csak annyi, ami a tanulmány kérdésfelvetését segíti kifejtteni.

I. Tradicionális modell, főleg a keresztény vallásokba történő megtérések: William James, et al. a téma nagy klasszikusa szerint lényeges a megtérésben az egyéni élet valamilyen krízise. A szerző szerint a krízis feloldására következik be a megtérés, amely vagy hirtelen, vagy fokozatosan következhet be. Tehát James modelljében hangsúlyos a krízis és a „történés.” A „történés” azt jelenti, hogy a szereplőkkel megtörténik az esemény, s szerző nem tekinti őket aktív szereplőknek. (JAMES, 1929. 213-254., GALLAGHER, 1990., 12-18., PALOUTZIAN et al. 1999. 1052.)

James hatása hosszú távú volt és maradt, mint ahogyan hatott Lofland és Strak hatvanas évekbeli kutatásaira is. (LOFLAND-STARK:1965. 874) Lofland és Stark szociológusok modelljében is fontos szerepet kapott a krízis, amely elvezet a megtéréshez. A szerzők a megtérés hét lépcsőfokáról beszéltek, s ezek között fontos szerepet tulajdonítottak a társadalmi kapcsolat erősségének illetve gyengeségének. (LOFLAND-STARK: 1965. 874.) Szerintük a megtérés egy másik fontos jellemzője az alanyok rokoni, baráti kapcsolatainak gyengülése illetve a vallásos közösséggel való kapcsolataik megerősödése. (GALLAGHER: 1990. 68., 75.)

A kilencvenes évek elején Rambo Lewis L. valláspszichológus a megtérés fogalmáról azt állította, hogy azt legjobb egy komplex folyamatnak - s nem egyszeri eseménynek - tekinteni, amely az emberek, események, ideológiák, elvárások és tapasztalatok dinamikus erőterében zajlik le. A szerzőnél új vonásként hangsúlyt kapott a megtérés mellett a „kitérés” fázisa is, amikor az egyén elhagyja egy idő után a vallásos közegét. (RAMBO:1993. 158., GOOREN: 2007. 344-345.)

II. Az új vallási mozgalmakba történő megtérések modellezése: Ha azonban csak az új vallási mozgalmakba történő megtéréseket akarjuk megérteni, akkor szembetűnő, hogy a nyolcvanas években még erősen létezett két szöges ellentétben álló álláspont. Az egyik felfogás, a jól ismert „agymosás” modell, főleg pszichológiai, klinikai kutatások eredményeire hivatkozva azt állította/állítja, hogy a megtérők elvesztik a saját gondolkodásuk feletti kontrolljukat, s az új vallásnak, illetve annak vezetőinek rendelődnek alá. A másik felfogás a „társadalmi sodródás” modellje, amelyet inkább szociológusok képviselnek, azt állítja, hogy a megtérés fokozatos, s a társadalmi kapcsolatok befolyására következik be. (LONG-HADDEN: 1983.) A kilencvenes években született megtérés tanulmányokból kiolvasható, hogy a pszichológia és a szociológia közötti törésvonal már nem olyan éles, mint volt korábban. A diszciplínák közötti különbség helyett inkább bizonyos szerzők közötti törésvonalak vannak/voltak.

II.1. Krízismodell: Vannak, akik az új vallásos mozgalmakba történő megtérésben a korábban széttört, kisiklott egyéni élet újraraharmonizálását látják, családi traumák, drog-, alkoholfüggőség, stb. problémát találva kutatásaik során. Mások szerint a megtéréshez nem szükséges a teljes krízis, elég hozzá az étellel szembeni nagyobb elégtelenséget vagy „kétkedést” megélni, ami elvezethet a megtéréshez.

II. 2. Aktív-passzív modell: James T. Richardson szociológus a nyolcvanas évektől folytatott kutatásai alapján eltávolodott a klasszikus megtérés paradigmától, s kritizálta a megtérés történésként való felfogását. Ha történéis, akkor az alanyok passzív magatartást tanúsítanak a megtérés során, amit a szerző elutasított. Az új vallási mozgalmak tanulmányozása során a szerző a szereplők aktív, tudatos részvételét figyelte meg, ezt a vonást állította szembe a hagyományos, passzív modellel. (RICHARDSON: 1985.)⁴

II. 3. vallási piacmodell: Ugyancsak a nyolcvanas évektől kezdve napjainkig nagy népszerűségnek örvend a vallási piac elmélete. Ez a felfogás újszerűen kezeli –legalábbis a tradicionális modellhez képest– a megtérők magatartását. Azt feltételezi, hogy a szereplők nemcsak hogy aktívan vesznek részt megtérésükben, hanem még racionális döntést is hoznak, amikor valamilyen vallási közösséget választanak önmaguk számára. A modell szerint a potenciális megtérők megvizsgálják, hogy mi az előnye illetve a hátránya annak, ha egy vallásos közösséghez fognak tartozni. (STARK-FINKE, 2000) Ez a felfogás egyébként nem tesz nagy különbséget a megtérés és a

4 A Krízis és a kétkedés modellről bővebben lásd (ZINNBauer-PARGAMENT: 1998., PALOUTZIAN: 2005.)

„csak” vallási közösséghez való csatlakozás között. (SERGERS, 2006) Vannak, akik a vallási piac elméletet legalább annyira ellentmondásokkal terheltnek is tartják, mint amilyen népszerűnek. Az elméletet használó szerzők sokszor paradoxon állításokat fogalmaznak meg, ami további kutatások elvégzését teszi szükségessé. (GOOREN, 2007)

Meglátásom szerint a vallási piacelmélet népszerűsége inkább „csak” az Atlanti óceán túlsó felén hódító erejű, ahol az egyházak és a társadalom viszonya inkább hasonlítható a piaci viszonyokhoz, ahol a vallási közösségek közötti ki- és betérés sokkal elterjedtebb gyakorlat, mint Európában, s főleg, mint Magyarországon. A vallási közösségekhez való csatlakozást piaci döntéshez hasonlítani ott van értelme, ahol az ilyen közösségek számosan vannak jelen, mint például Amerikában.⁵ Az eltérő történelmi fejlődés Európában más utat jelölt ki az egyházak és a vallásos közösségek számára. (BERGER-DAVIE, 2008 23-47.) *III. Szintetizálására törekvő modellek:* A megtérés és a személyiség változása közötti összefüggésekre volt kíváncsi a szociálpszichológiához köthető szerzőhármás, akik visszamenőleg elemeztek több, mint száz kutatást. Elemzésükhöz az új vallási mozgalmakról és a keresztény vallásokról szóló kutatásokat egyaránt felhasználták. Azt találták, hogy nincsen arra egyértelmű bizonyíték, hogy a vallási megtérés következményeként a személyiség teljes egészében megváltozna. Az egyértelmű változás helyett úgy látják a szerzők, hogy a megtérés után a személyiség egy bizonyos szempontból megváltozik, más szempontból azonban nem. Azt viszont egyértelműen állítják, hogy a személyiség alapját, az úgynevezett személyiség magot a megtérés nem érinti, az stabil marad a megtérés után is. (PALOUTZIAN et al.: 1999)

Paloutzian folytatta a megtérés és a személyiség közötti kapcsolat feltárását, további szintetizálásra törekedve. A szerző korábbi kijelentésén finomított, miszerint ha a személyiség magja nem is, de valami fontos azért mégis változik a vallásos megtérés után. S ez pedig nem más, mint a megtért ember jelentérendszer. Ez utóbbi magába foglalja a személyes célok, értékek, attitűdök, hitek rendszerét, az identitást. (PALOUTZIAN-PARK: 2005. PALOUTZIAN: 2005., PARK: 2005.) Másképpen fogalmazva, a megtért ember ugyanaz marad, csak egy másik világba helyezi önmagát. Mint látjuk, ez a kijelentés összecseng a hatvanas években Berger-Luckman szerzőpárostól elhangzottakkal.

A fentiekből levonható következtetések több irányba mutatnak. (1.) Egyfelől, a megtérés fogalma időben és térben alakuláson ment keresztül, s ez a folyamat nyilván folytatódni fog még. (2.) Az új vallási mozgalmakkal kapcsolatos kutatások újszerű meglátásai gazdagították a téma hagyományos felfogását. Különböző, sokszor szélsőséges jelenségek figyelhetők meg az új vallási mozgalmakba való megtérések között. (3.) Megjelent – s ez a valláspszichológia területén bizonyíthatóan így van – az igény a jelenséggel kapcsolatos tudás szintetizálására, egy konszenzusra épülő általános modell kidolgozása.

5 Például Georgia állam egyik kisvárosában, Tiftonban, 100 önálló vallási közösség található a legkülönbözőbb felekezetekhez kötődve, teljesen önálló templommal/épülettel és önálló közösséggel.

Krisna tudatú hívek személyiségjegyei a kutatások tükrében

Amerikában, a hatvanas- hetvenes években úgy a kutatók, mint a közvélemény a veszélyes kultuszok között tartották számon a Hare Krishna mozgalmat. Az Indiából átültetett vallásos felfogás azóta (több, mint ötven éve) komoly strukturális változásokon ment keresztül, s ezzel együtt megváltozott a megítélésük is. A mozgalom kutatói szerint a túlélés érdekében meghozott legfontosabb kompromisszumok a családi élet „engedélyezése” és a nők – mozgalmon belüli – helyzetének javulása területén látható leginkább. (BRYANT-EKSTRAND: 2004., BARKER: 2008., ROCKFORD: 2007., ROCKFORD: 2009.)

A Hare Krisna mozgalom az amerikai és az európai életmódtól eltérő magatartást követel meg. Az eltérés alapja közismert: 1. A nyugati vallás idő és tér felfogása lineáris, szemben az Indiában elfogadott ciklikus szemlélettel. 2. Míg hagyományosan nyugaton az egyén egy földi élettel rendelkezik, s azután a végső életét vagy a mennyben vagy a pokolban tölti, addig az indiai szemlélet reinkarnációról beszél. A Krisna tudatba megtértek élete alapvetően felfordult a korábbihoz képest, amin nem csodálkozhatunk, ha a fenti különbségekre gondolunk. Több kutató egyik alapvető kérdése az volt, hogy kik azok az emberek, akik a nyugati világban keleti világszemléletet követve élnek. Kik a potenciális megtérők? Erre a mindig vissza-visszatérő kérdésre egyre kifinomultabb válaszokat kapunk a téma kutatóitól.

Több pszichológiai vizsgálat is megállapította, hogy a mozgalom tagjai mentális egészség és racionális döntés szempontjából átlagos állampolgároknak tekinthetők. Mások a mozgalom tagjainak személyiségjegyeit próbálták feltárni, így keresve a megtérés okait. Ez utóbbihoz tartozott a nyolcvanas évek végén a Weiss és Comrey szerzőpáros, akik kérdőívvel próbálták megállapítani, hogy mi jellemzi leginkább a Hare Krisnás hívők személyiségét. A listájukon a következő tulajdonságok szerepeltek: 1. bizalom vagy védekezés, 2. rendezettség vagy annak hiánya, 3. társadalmi konformitás vagy lázadás, 4. aktivitás vagy inaktivitás, 5. érzelmi stabilitás vagy annak hiánya, 6. extravertált vagy introvertált személyiség típus, 7. férfias vagy nőies személyiség, 8. empatikus vagy egoikus vonások. Faktoranalízissel folytatott vizsgálat során kiderült, hogy csak két olyan tulajdonságot találtak, amiben szignifikánsan eltértek a társadalmi átlagtól. Az egyik, s ez mindkét nemre jellemző volt: a mániákus rendszeretet, a másik, a társadalom iránti bizalmatlanság, ami erősebben jellemezte a Krisna tudatú nőket. (WEISS-COMREW: 1987.)

A nyolcvanas és a kilencvenes években a német társadalomkutatók is érdeklődéssel fordultak az új vallási mozgalmak felé. Több nagyobb volumenű pszichológiai kutatást végeztek el többek között a Hare Krisna mozgalom körében. Például Kraus és Eckert – valláspszichológusok – is személyiség tesztekkel végezték kutatásaikat. (KRAUS:1999)

Az új vallási mozgalmakról általában elmondható, hogy hierarchikus struktúrával, karizmatikus vezetővel, erős szabályokkal és életmódbeli elvárásokkal bírnak (hazai kutatókra hivatkozás). A kutatók feltételezték, hogy a megtérés háttérében nagyobb önértékelési probléma rejlik, s a csatlakozók a pszichés biztonságuk, önbecsülésük, és az identitásuk támogatása területén várnak jelentős javulást. Ezért Kraus és társa kutatásukban a személyiség önvédő mechanizmusára voltak kíváncsiak, vagyis azokra a jegyekre, amelyek a Hare Krisna mozgalom tagjait jellemzik inkább. Feltételezték, hogy két személyiségcsoport különösen jellemző lesz a Krishna tudatú hívőkre. Az egyik csoport, amelybe négy személyiségi jegy került: (1.) a „nagy”énről való képzelődés, (2.) idealisztikus értékek kivetítése, (3.) a dicséret és a jóváhagyás igénye, s végül (4.) a narcisztikus harag. E négy személyiség karaktert elneveztek „klasszikus énvédő mechanizmusnak.” A másik csoport, amelybe olyan személyiségvonásokat utaltak, amelyeket aztán „idealisztikus” énvédő mechanizmusnak neveztek el a szerzők: (1.) az egyeduralom elfogadása, (2.) mások leértékelése, (3.) bizonyos értékek túlhangsúlyozása, (4.) életközösségben élés elfogadása. Azt feltételezték, hogy mindkét típusú énvédő mechanizmus erősen jellemző lesz a Krishna tudatú hívőkre. Kutatásuk során mindkét hipotézisük beigazolódott, részletesebben a következő megállapításra jutottak. A Hare Krisna mozgalom tagjai gyakran önértékelési problémával küzdő személyek, akiknél jól működik a vallásos vezető idealizálása és bizonyos értékek túlhangsúlyozása. Az idealizált vallási vezetővel való kapcsolat növeli a tagok önértékelését, ami védettséget nyújt az egyén számára a csalódásokkal szemben. Esetükben bizonyos értékek túlhangsúlyozása elnyomja az agresszív indulatokat, mint amilyen például mások morális elítélése. A szerzők ezt a két „narcisztikus” védekező mechanizmust találták a mozgalom tagjaira jellemzőnek. Ebből következett a másik kutatási eredményük, mely szerint a tagoknak a Krishna mozgalom segít stabilizálni énképüket. Úgy találták, hogy minél hosszabb ideje tagja valaki a mozgalomnak, annál stabilabb énképpel rendelkezik. (KRAUS: 1999. 276.)

A hazai szerzők közül Kamarás István Hare Krisna kutatásait mint legfontosabbat kell kiemelni. A szerző átfogó kutatást végzett a mozgalom tagjait faggatva, s ő is használta többek között az élettörténeti módszert. A megtéréssel kapcsolatban a következő kijelentéseket tette: *„A megtérés előtti életüket mintegy lerázzák magukról. A múltat végképp eltörölni jegyében beszéltek az interjúalanyok a megtérés előtti életükről.”* (Kamarás: 1998. 128.) Később még hozzáteszi: *„Többek esetében, úgy tűnik, hogy a megtérés nem paradigma-váltás, hanem ugyanannak a paradigmának a módosítva folytatása. ...nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy csak jól megtanult szerepeket testesítenek meg a Krisna-hívők, vagy egy, a régít nem feltétlenül negligáló, sőt éppen kiteljesítő új identitást.”* (KAMARÁS, 1998. 169-170.) Kamarás István dilemmája jól érzékelteti a fentebb felvetett problémát a megtérésekkel kapcsolatban.

A kutatásban résztvevők bemutatása

A tanulmány tizenöt Krisna-hívő élettörténete alapján született, amelyek közül most kettőt kerül részletesebb bemutatásra. ⁶ Az interjúk 2004 nyarán készültek el egy kelet magyarországi kisvárosban, átlagosan másfél-, kétórás terjedelemmel. Mind-egyikben megkérdeztem a vallásos megtérések előzményeit, annak lefolyását, s az azt követő változásokat.⁷ Az itt kiemelt két interjú reprezentálja a többit is, a következtetéseket az összes esetre érvényesnek gondolom.

Az interjúalanyok kiválasztásakor legfontosabb kritériumnak tűnt az életkor kérdése. Próbáltuk megkeresni a kutatás szempontjának legmegfelelőbb korosztályt. Az élettörténeti módszer alkalmazása azt is kívánta meg, hogy az idősebb híveket szólítsuk meg, akiknek nagyobb rálátásuk és tapasztalatuk van mindarra, amit már átéltek. Az interjúalanyokkal való találkozás után hamar kiderült, hogy Krisna iránti elköteleződés egyik legfontosabb jele, hogy az illető megtérése után beköltözzék a közösség templomába. A mozgalomban őket nevezik szerzeteseknek, illetve avatott vagy avatás előtt álló bhaktáknak.

Életkori megoszlásuk szerint kilenc fő tartozott a 35-40 éves korcsoporthoz, öt fő az 50-55 éves korcsoporthoz, s egy fő volt 25 éves. A megkérdezettek között kilenc férfi és hat nő szerepelt. A Krisna tudatúak körében az idősebb korosztály közé számított az, aki 35 éves korú volt.

Élettörténetek⁸

Az élettörténeti elbeszéléseket három részre tagoltuk: a megtérés előtti, alatti és utáni korszakokra. Ahogyan arról fentebb már volt szó, az elmondott szövegek dekolálásából derülhet ki, hogy milyen változások következtek be a megtérés után. A megtéréssel kapcsolatos mondanivalóból kiemeltem az események megértéséhez szükséges tényeket. Abból indultam ki, hogy a tényközlő mondatok a múltban történt eseményeket tartalmazzák, amit igyekeztem elválasztani a múltat magyarázó mondatoktól. A tényeket megvastagított formában közlöm, míg a magyarázó mondatokat dőlt betű-

6 2004-ben, a kutatás során összesen 30 Krisna tudatú hívővel készítettünk élettörténeti mélyinterjút. Ezt a tanulmányt azonban csak 15 interjú felhasználásával készítettem. Ennek okát érdemes röviden leírni, mert tanulságos lehet tudománytörténeti szempontból. (A részletesebb magyarázatra itt most nincs lehetőség, annak elmondása egy módszertani tanulmányban lenne a legmegfelelőbb.)

A másik 15 interjúval szokatlan dolog történt. Miatán azokat magnószalagra vettük s legépelítettük, az interjúalanyok - vallási vezetőjük kérésére - visszavonták a felhasználásra adott engedélyüket. Ezen a kérésen igen elcsodálkoztam, mivel élettörténeti interjúkról volt szó - amiről azt gondolom, hogy az élettörténet azé, aki megéli. Ennek ellenére az interjúalanyok kívánságának engedve teljesítettem a kérést. Mivel akkoriban a megmaradt 15 interjút sem használtam fel semmilyen tudományos célra, most láttam elérkezettnek az időt, hogy megírjam a kutatási eredményeket, legalábbis azok egy részét.

7 Az interjúalanyok személyisége mindvégig anonim marad, ezért az általuk elmondott helynév, időpont és egyéb beazonosítható adatok megváltoztatásra kerültek.

8 Az élettörténeteket Görgöy Rita szociológus készítette.

vel. A szöveg ilyen formában történő átírása megmutathatja, hogy a megtért személy mikor beszélt a múltjáról a jelen perspektívájából.

Elbeszélés 1. (30 éves szerzetes férfi)

Az interjúalány gimnazista évei után csatlakozott a mozgalomhoz, édesanyjával együtt. Békés gyermekkorra emlékszik vissza, annak ellenére, hogy szülei elváltak. Gimnazista korában kezdett érdeklődni az ezoteria után, a természetgyógyászat is foglalkoztatta. Itt szerzett kapcsolatai révén eljutott egy Krisna fesztiválra ahol könyveket kapott, majd elolvasta a Bhagavad-gítát, amiből véleménye szerint minden kérdésére választ adott.

Tervei között szerepel a nősülés, gyermekek nevelése.

A megtérés előtt

„K⁹ 94. Középiskolában volt-e olyan élményed, ami vallásossághoz köthető?

V 95. *Nem...Habár akkor lettem Krisna hívő...*

V.96-98. *10 éves koromban...foglalkoztam mindenféle ...dolgokkal... szem... előtt volt...akarok segíteni másoknak, az embereknek. Ezért is érdekel a természetgyógyászat.*

V. 101-103. *Uri Geller: A siker titka. ...kanálhajlítás, telepátia ...elkezdtém érdeklődni...agykontrollal, ...édekel...*

V. 105. *Transzcendentális meditáció, volt minden.*

V. 107. *könyvek, volt minden.*

K 2. 109. *A könyveket valaki a kezébe adta?*

V. 110. *Megláttam ... és megtetszett.*

V. 112-114. *Végül ...olyan társaság, akik foglalkoztak természetgyógyászattal, rajtuk keresztül kerültem ide-oda. Egy helyre nem voltam hajlandó elmenni: a krisnások... a vallás nem érdekelt... távol tartottam...*

V. 120-124. *...a vallás egyfajta kötöttség. Azt nem akartam... te vagy a király, azt csinálsz, amit akarsz... erről szólt akkor az életem...*

V. 140-145. *Volt egy csomó kérdésem. Hívtak mindenfelé, de sehova nem mentem el. Gondoltam, elmegyek egy helyre... amit a krisnások tartanak. Akkor vettem..., ...hazavettem egy Bhagavad-gita-t, és mint minden más könyvet... elkezdtem olvasni. Eléggé meglepő, érdekes válaszok voltak a kérdéseimre. ... kezdtem .. kicsit komolyabban érdeklődni.*

K. 148. *Milyen kérdéseid voltak?*

V. 149-150. *Emberi betegség..., miért betegszik meg az ember? Miért kell meghalni, ha én örökké akarok élni... Szerettem volna boldog lenni... az akkori fejéssel*

9 Az idézetek jelölése: K: kérdés. V: Válasz. A válasz mögötti számok mindenkor az idézett szöveget tartalmazó sor számát jelenti.

gondolkodva, annyi minden dolgot kipróbáltam: népitánc, foci, számítástechnika, programozás, agykontroll, transzcendentális meditáció stb., ... Szerettem volna valami ennél többet, valami mást.

V. 148-149. *Elkezdtém olvasni a Bhagavad-gítát. Hihetetlenül megörültem... ennek a lelegején ott volt a válasz. Utána elkezdtem járni Krisnás körbe."*

A mozgalommal való találkozás és a csatlakozás

K. 171. Mire emlékszel abból a közösségből?

V. 175-179. *...más világ volt, ... megtapasztaltam. Nyugodtak voltak, türelmesek. Sugárzott róluk, ..van ... tudás abban... beszéltem velük... megadták a válaszokat... ez nekem ... számított. Korábban ahová jártam, a klubokban... mindenki ... elvont, légből ... illetve ... összeolvasott dolgokat ... Nem láttam semmiféle valós alapját.*

V. 198. *...elkezdtém járni a programokra ...anyukám is Krisna hívő lett... az én hatásomra.*

203. *...felmentünk Budapestre, végigtáncoltuk.*

210-211. *Életünk ...részévé vált a Krisna tudat...erről beszélteünk...olvastuk a könyveket...együtt tanultunk.*

K. 204. Meg lehet határozni konkrétan, hogy mikorra kötelezted el magad?

V. 206-208. *elvittem a Bhagavad-gítát, elolvastam... s mondtam, hogy Krisnás szeretnék lenni...elkezdtém a lelkigyakorlatokat, imádkozást, meditációt... otthon is elkezdteük a reggelieket, amiket tartani kell...összeköltöztünk a Krisna hívőkkel.*

Csatlakozás után

K. 203. Mikorra tehető az elköteleződésed?

V. 204-205. *..én igazán szerzetesnek számítok attól kezdve... teljes időben csak a Krisna tudattal foglalkozok*

V. 330-331. *... lelki tanítómesteremre ... a lelki életemet igazán őrá bízom...*

Már tanulmányaimat befejeztem... nem tanultam... nem csináltam semmit (kinn)...

V. 350-362. *... én maximális mértékben adom az életemet Istennek... én meg fogok házasodni... lesznek gyermekeim... felvilágosítom az embereket a lelki tudásról... tanítómesternek számítok... A cél az valahogyan elérjem Istent... Tudjam szolgálni...*

V. 368-370. *Szemem előtt van... segíteni akarok... elsődleges célom, hogy lelkileg segítsék..., ez fontosabb...*

K. 375. Gyermekkorodban hogy képzelte a segítséget?

V. 376. *nekem most már a segítség más jelent...*

- K. 380. *Amikor jöttem a Krisna tudatba... még tanultam... nem volt fix hely, nem volt munkahelyem... minden nyitva állt, az életem nem változott, hanem ebbe az irányba haladt...*
- V. 390. *Van menyasszonyom... cél, hogy visszamegyünk Istenhez.*
- V. 420-428. *Krízishelyzet nagyon nem volt... nem emlékszem... nem volt, amitől meg kellett volna válnom... féltem, hogy a vallással valamit fel kell adnom, ... De nem találkoztam ilyennel. Úgy döntöttem... nem okozott problémát... vegetárius azelőtt, cigarettázni soha, ... nem játszottam szerencsejátékot... semmilyen szexuális kapcsolatam azelőtt... nekem nagyon fontos...*
- V. 443. *Életem minden porcikája össze van kapcsolódva a Krisna tudattal. Onnan kezdve, hogy felkelek, addig hogy lefekszek...*

Elbeszélés 2. (40 éves szerzetes férfi)

Egy vidéki városban született férfi szakmunkásként dolgozott megtérése előtt. Korán elkezdődött érdeklődni az ezotéria iránt, foglalkoztatta egy másféle életlehetőség. Kereste ennek módját, többek között eljutott az agykontrollig. Édesanyjával élt, amikor találkozott a Krisna mozgalommal, s némi feszültséggel járt édesanyja elhagyása és a templomba való beköltözése. Tervei között szerepel a szerzetesi fogadalom letétele.

Megtérés előtt:

K. 24. *Vallásról volt szó nálatok családi körben?*

V. 24-25. *Nem. Nagyon beteges voltam. A hittan a betegség miatt elmaradt.*

V. 45-50. *Élt bennem, hogy valami létezik... volt egy barátom... végtelenségről beszélgettünk, természetfeletti dolgokról... gyermekkoromban beteg voltam... felnéz az ember az égre, hol vagyok és miért...*

V. 83-87. *Imádkoztam, megtanultam egyedül a Miatyánkot... Magamtól jött... érzi az ember a szükségét, a hiányt... nem tudom... mi vezérelt...*

V. 110-119. *A laktanyában is volt vallási dolog... a harcászat mellett beszélünk a földöntúli tapasztalatokról, az előző életekről. A hadnagy hozott könyveket... Ott kezdődött, ott hallottam az agykontrollról... asztaltáncoltatás... abban soha nem vettem részt... Krisna távol tartott ettől... De ott kezdődött az egész vallásosság...*

V. 175-177... *az agykontroll, az előző életek témája... folytatódott... könyvek kaval-kádja... nagyon sokat olvastam... Nem voltam egy olvasó gyerek... de ezeket a könyveket nagyon...*

V. 180-195. *Feljártam Pestre barátokkal... nagyon rá voltam állva, az elmém rögzült erre... csomó könyv... beszélgetések... tanfolyam... komolyan érdekelt... a világ*

jobbá tétele foglalkoztatott, a bolygó, ne legyen erőszak, ne legyen környezetszennyezés. Aktívan csináltuk... utána szétrebbentünk...

V. 197- mellette vallásos könyv is volt... Biblia... Újszövetség... Jézus...

V. 216. Csak magamtól vettem a könyveket...önképzés... másképp gondolkodni... belső készítés...

V. 230. Halál közeli élményről Moody-t olvastam.

A mozgalommal való találkozás és a csatlakozás

V. 275-284. A katonaság utáni időszak... sokfelé dolgoztunk, találkoztunk a Krisna hívekkel... Szolnokon dolgoztunk... hárman énekeltek az utcán Hare Krisnát... látszik az arcukon, hogy ők másképp látják ezt a világot. Nem lehet nem látni, hogy más meggyőződésből élnek... mondtam is, akarva-akaratlanul, hogy én egyszer krisnás leszek... megmaradt ez az élmény...

V. 290. Utána jöttek a könyvek, közöttük a Bhagavad-gita is.

V. 299-310. ... két év múlva édesapám elhagyta testét... elhalálozás, eltávozás ez nem elmúlás, csak egyfajta változás. Bennem az volt, hogy édesapám nem halt meg, hanem ez a lélek megy tovább. Két hétig nagyon megrázott... de ott volt a tudás... Ez nagy lökést adott, hogy komolyan vegyem... ha van lélekvándorlás, van klinikai halál, akkor mi ez a világ?

V. 312-320. Egy egri úr eljött a városba... elmesélte halál közeli élményét... megosztotta velünk... ő örült, hogy érdekelt bennünket... nagyon megrázó volt... egy nagy lökést, hogy ez az élet... ott már bizonyos volt, hogy ez az élet több, mint aminek látszik.

V. 340-350. Megkaptam a „Visszatérés” c. könyvet, s akkor megtudtam... a tudás náluk van... majd beszélgettem személyekkel, az volt meghatározó... ők mások... ezt a tudást nagyon komolyan hiszik... Teljesen magukévá tudják tenni... teljesen ennek élik életüket...

V. 372-374. Utána ellátogattam a Krisna völgybe egy barátommal... érdekes volt... a hely is varázs... szép volt... sok minden efelé hozott...

V. 380-384. Eljártam a programokra... nagyon tetszett... zene, filozófia, ételkóstolás, beszélgetés... teljes időben csinálják, megint vonzó volt...

V. 386. Nagyon közeli volt a gondolat, hogy ennek szentelni az életemet...

V. 393... egy Krisna hívővel rendszeres kapcsolat kialakult... ellátogattam a központba, egész hétvégét itt töltöttem

V. 400. ... utána én is beköltöztem... azóta itt vagyok... korábban idejártam, segítettem... L. nagyon sokat segített... mert nehéz a változás mindenkinek... az otthoni helyzet is megengedte, hogy beköltözzek...

V: 523-530. Érdekes elrendezés. Egy napot sem voltam munkanélküli... A sors elrendezése, így gondolja az ember... Elkerültem egy városban... munkát kaptam... ott voltak

a Krisna programok...fél évig jött az a személy tanítani... Ezek mind passzolnak ... nagyon könnyű volt találkozni...A főnököm is megengedte... a programokat.

A csatlakozás után

V: 450-458. Amikor abbahagytam a húsevést, nem tudták megérteni a munkatársaim. Korábban, pár évig ...ugyanúgy ittam, cigaretta, nem voltam szent ember, durva dolgokat nem próbáltam, ...nem tudták elfogadni, hogy vegetáriánus vagyok...

V: 468. ... viccelődtek, élcelődtek, nem vették komolyan... nagy döbbenet volt nekem ez...

V: 495-497. Együtt kellett laknom a munkatársaimmal. Cigaretta, füst, húst enni... mondtam, nekem ez elég volt, nem csinálom tovább...

V: 517-518. Egészségesebben akartam élni. Ez illett a könyvekhez, amiket olvastam.. az ezoterika... a felé tereli az ember életét, hogy lehet jobb...

V: 555. A Bhagavad – gitát kezdtem el olvasni... többi könyvet valamennyire kiszűrtem... nem érdekelt...

V. 557. Hare Krisnát már otthon is gyakoroltam...

V. 584. Nem volt családom, nem volt komoly barátnő...nem volt, ami kötött volna... ilyen szempontból szerencsés vagyok...

K: Mennyiben más az életed?

V. 601-602. ... mindenképpen megváltozott...a változás nagy energiával történik... nehéz fenntartani...munka kell hozzá...

Az idézett szövegek értelmezése

A két élettörténet részleteinek vastagon szedett mondatai az interjúalanyok tényközléseit hivatottak bemutatni. Ezekben az egyén cselekszik, magyarázatok nélkül. A cselekvések mögött egy személy áll, akit a cselekvései jellemeznek. Ha csak erre figyelünk, akkor a következőket lehet kiolvasni az elmondottakból.

Interjúalany 1. úgy mutatta be önmagát, mint akit nagyon foglalkoztatott a látható világon túli világ létezése, mint aki mindent megtett azért, hogy az ezzel kapcsolatos olthatatlan kíváncsiságát ki tudja elégíteni. Hosszú út vezetett a megoldáshoz, de a végén megtalálta azt, amit keresett a történet szerint.

Interjúalany 2. az előzőhöz hasonlóan ő is arról beszélt, hogy nagy vágyat érzett az élet értelmének megismerésére. A szokványos válaszok nem elégítették ki, ő is a rendkívüli, a különleges válaszok között keresett.

Személyiségjegyek a megtérés előtti időszakból: A kiemelt ténymondatokból olyan személyiségek bontakoztak ki, akik elkötelezetten keresték a földi világon túli világot, ehhez

sok mindent kipróbálva. A szellemi dolgok foglalkoztatták őket elsősorban, s ezt a személyiségjegyet Emmonds kifejezésével spirituális intelligenciának nevezhetjük. (Emmonds: 2000) A szerző szerint a spirituális intelligencia bizonyos embereknél központi kérdéssé válhat, a mindennapokat szervező erővé léphet fel. Az ilyen emberek fogékonyak a transzcendens lét átélésére, tanulmányozására, s képesek különleges tudatállapotba kerülni. Erkölcsei életük igen szigorú, aminek fenntartásán folyamatosan dolgoznak.

Az interjúalanyok vastagon szedett mondatai arra utalnak, hogy a megkérdezettek magas fokú spirituális intelligencia a jellemző megtérésük előtt és megtérésük utáni életszakaszukban is.

Továbbá az is kiolvasható, hogy az interjúalanyok az új dolgokra fogékony, nyitott emberek voltak, hiszen „mindent kipróbáltak.” A néptáncról kezdve a számítástechnikáig mindenbe „beleköstöltek”, s érdeklődésük egyre inkább a transzcendens felé fordult. Kereső időszakukban, ha kellett, a cél érdekében szívesen visszavonultak a világtól (könyveket vásároltak és olvastak), hogy közelebb kerüljenek a megoldáshoz. Hajthatatlan, kitartó emberek benyomását keltették, akik mindenáron céljukat követve mentek előre.

Személyiségjegyek a megtérés utáni időszakból: Az interjúalanyok miután megtalálták keresésükre a választ, továbbra is nagy energiával éltek, ha nem még nagyobb, s beletanultak az előírások szerinti életbe. A Hare Krisna életformához szükségük is van/volt a fentebb említett tulajdonságaikra, amellyel képesek voltak céljuk érdekében mindent háttérbe szorítani. A templomba történő bevonulásuk a világtól való elvonulást jelentette, de ez sem volt idegen tőlük, hiszen megtérésük előtt is sok-sok órát töltöttek azzal, hogy olvastak, előadásokat hallgattak, elvont dolgokról beszélgettek. Ez is a világtól való elfordulásnak egyik formája volt. A vallásos rutinok betartásához jól jöhetett a rájuk jellemző hajthatatlanság.

Következtetések

Az elemzés után arra a kérdésre kell választ adni, hogy kinek van igaza a Krisna tudatú hívek esetében, és miért. A környezetnek vagy a megkérdezetteknek? A válasz kézenfekvőnek tűnik. Mindkettőnek. A környezet jól érzékeli azt a hihetetlen nagy átalakulást, amin a megtért hívők keresztül mennek. Látják a szokatlan vallásos magatartásokat, az aszketikus életmódot, amely korábban nem jellemezte az interjúalanyokat. Ezek alapján állítják, hogy a változás teljes körű. Ugyanakkor az interjúalanyoknak is igazuk van, akik arról számoltak be, hogy ők önmaguk maradtak. Amikor a megkérdezettek ezt állítják, akkor ők a legszemélyesebb tulajdonságaikra gondolnak, amelyek – a példákban is láthatóan – a megtérés után sem változtak meg.

A személyiség magja, amely az én legmélyebb része, tehát változatlan. A viselkedés, a magatartás, az identitás, a személyiségnek azon elemei, amelyek közelebb állnak a társadalomhoz, pontosabban, amelyek a társadalom hatására alakulnak és formálódnak bennünk, azok az interjúalanyok esetében tényleg megváltoztak. Részletesebben ugyanerről.

A személyiség magja változatlan maradt: Az interjúalanyok személyes tulajdonságait tekintve megtérés előtt és a megtérés után is változatlanok maradtak. Ilyen például a kitartás, a különlegességekre való fogékonyság, a társadalomtól való elkülönülés jól tűrése. Mi az akkor, ami megváltozott?

A személy magatartása viszont megváltozott: A dőlt betűvel kiemelt mondatokból kiderült, hogy a maguk is látják magatartásuk megváltozását. Ez pedig az interjúalanyok világról vallott új felfogása miatt történt. Miután megtértek, az új vallás szerint kezdtek el viselkedni, étkezni, öltözködni, lakni, és a szerint alakították ki napi rutinjukat. Ebből a szempontból gyökeres változásokról beszéltek. Mi változott még?

A személy identitása is alapvető változáson megy keresztül: Az idézett élettörténetekben megfogalmazódott, hogy az interjúalanyok teljes idős Krisna hívőnek, szerzeteseknek tekintették önmagukat. Életük célja, hogy eljussanak Krisnához, hogy ehhez vezessék az embereket. Terveik, vágyaik között szerepel a házasság, hogy gyerekeik legyenek, s együtt éljenek e szerint a vallás szerint. Ennek megfelelően az élettörténeti narratívájuk is változáson ment keresztül.

Az élettörténetekből kimutatható, hogy azokból a személyekből kerültek ki a Hare Krisna mozgalom tagjai, akik képesek voltak e szerint a világfelfogás szerint élni, s ennek érdekében meghozni olyan döntéseket, amelyek hatására személyiségük bizonyos elemei megváltoztak.

Még egy kérdés megválaszolásával maradtam adós. Mit tudott az élettörténeti módszer hozzátenni a már ismert kutatási eredményekhez, amelyek a megtérés modellek fejezete alatt olvashatók. Egyfelől a saját kutatásom megerősíti Paloutzian és társai feltevéseit, miszerint a személyiségmag nem változik meg, de vannak a személyiségnek olyan elemei, amelyek megváltoznak. Másodsor, világosabbá vált, hogy a személyiségnek azon jegyei változtak meg, amelyek a társadalom (a környezet) által meghatározottak. S harmadszor, az élettörténeti kutatás lehetővé teszi, hogy a változás és a változatlanság területeit konkrétan szét tudjuk választani egymástól. Ezzel a módszerrel az elméleti tudás mögé tudjuk állítani a változás hogyanját, ami nem más, mint a változás folyamatának a bemutatása.

Irodalom

- BARKER, EILEEN (2008): Ideology and Cultural production. *Contemporary Sociology*, Jul. 2008. 37. 4. 345-346.
- BERGER, PETER L.-DAVIE, GRACE (2008): *Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations*. Ashgate,
- BERGER, PETER L.-LUCKMANN, THOMAS (1966): *The social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday
- BÖGRE ZSUZSANNA (2003): Élettörténeti módszer elméletben és a gyakorlatban. In: *Szociológiai Szemle*. 1. 155–168, <http://www.mtapti.hu/mszt/20031/009.pdf>
- BÖGRE ZSUZSANNA-SZABÓ CSABA (2010): Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban. Szeged: METEM-Szent István kiadó
- BRYANT EDWIN F.- EKSTRAND MARIA L. (2004): *The Hare Krishna Movement*. New York: Columbia University Press
- CATHERINE KOHLER RIESSMANN (1993): Narrative Analylis. Qualitative Research Methods, Volume 30. Newbury Park, London, New Delhi: Sage
- EMMONDS, ROBERT A. (2000): Is Spirituality an Intelligence? Motivation, Cognition, and the Psychology of Ultimate Concern. *The International Journal for the Psychology of the Religion*, 10 (1), 3-26.
- GALLAGHER, EUGENE V. (1990): *Expectation and Experience. Explaining Religious Conversion*. Atlanta: Scholar Press
- GOOREN, HENRI (2007): Reassessing Conventional Approaches to Conversion: Toward a New Synthesis. *Journal for the Scientific of Religion* 46(3) 337-353
- KAMARÁS ISTVÁN (1998): *Krisnások Magyarországon*, Budapest: Iskolakultúra
- KRAUS, DANIEL (1999): Psychological Studies of New Religious Movement: Findings from German-Speaking Countries. *The International Journal for the Psychology of Religion*. 9 (4). 263-281.
- LOFLAND, JOHN-STARK, RODNEY (1965): „Becoming a World-Saver: The Theory of Conversion to a Deviant Perspective.” *American Sociological Review* 30. 862-874.
- LONG, THEODORE E.- HADDEN, JEFFREY K. (1983): Religious Conversion and the Concept of Socialization: Integrating the Brainwashing and Drift Models. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22. (1) 1-14.
- PALOUTZIAN, RAYMOND F (2005): Religious Conversion and Spiritual Transformation. A Meaning-System Analysis In: Paloutzian, Raymond F. – Crystal, L. Park (eds.): *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. New York, London: The Guilford Press, 331-348.

- PALOUTZIAN, RAYMOND F. – RICHARDSON, JAMES T.- RAMBO, LEWIS R. (1999): Religious Conversion and Personality Change. *Journal of Personality* 67:6, 1999. 1047-1079.
- PALOUTZIAN, RAYMOND F. – PARK, CRYSTAL L. (2005): Intergrative Themes in the Current Science of the Psychology of Religion. In: Paloutzian, Raymond F. – Crystal, L. Park (eds.): *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. The Guilford Press, New York, London. 3-21.
- PATAKI FERENC (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- RAMBO, LEWIS R. (1993): *Understanding religious conversion*. New Haven: Yale University Press
- RICHARDSON, JAMES T. (1985): The Active vs. Passive Convert: Paradigm Conflict in Conversion/Recruitment Research. *Journal for the Scientific Study of Religion* 24 (2) 119-236.
- ROCHFORD, BURKE, E (2007): *Hare Krishna Transformed*. New York and London: New York University
- ROCHFORD, BURKE, E. (2009): Succession, religious, switching, and schism in the Hare Krishna movement. In: Lewis James, R. –Lewis Sarah, M (eds): *How Religious Divide Account*, Cambridge University Press. 265-295.
- SENGERS, ERIC (2006): 'Do You Want to Receive a Missionary at Home?: Conversion and the Religious Market. *Exchange* 35, 1. 5-17. also available online: www.brill.nl
- STAPLES CLIFFORD L. – MAUSS, ARMAND L. (1987): Conversion or Commintement, A Reassessment of the Snow and Machalek Approach to the Study of Conversion. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 26 (2) 133-147.
- STARK, RODNEY – FINKE, ROGER (2000): *Acts of Faith. Explaining the Human Side of Religious*. Berkeley: University of California Press, 118-125.
- WEISS, ARNOLD S. – COMREY, ANDREW L (1987): Personality Characteristics of Hare Krishnas, *Journal of Personality Assessment*, 51(3) 399-413.
- ZINNBAUER, B.J. – PARGAMENT, K.I. (1998): Spiritual Conversion: A Study of Religious Change among College Student. *Journal for the Scientific Study of Religion* 37. 1988. 161-180.